

Ігор Ігнатенко

ОСТАННІЙ БІЙ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Стаття присвячена аналізу подій, що сталися в Чернігові під час російсько-української війни 1668 р. Хронологічно вона охоплює період від взяття в облогу українськими повстанцями московського гарнізону в лютому 1668 р. до укладання з росіянами в жовтні того ж року миру. Також у роботі розглянута роль чернігівського полковника Дем'яна Ігнатовича Многогрішного у перебігу цих подій.

Ключові слова: Чернігівська фортеця, гетьман Д. Многогрішний, російсько-українська війна 1668 р.

Оборонні стіни і вали, котрі із сивої давнини захищали мешканців Чернігова від ворогів, були розібрані і розкопані на зламі XVIII та XIX століть. Але останній бій за Чернігівську фортецю відбувся значно раніше, у 1668 р., під час російсько-української війни. Ця битва тривала більше 7 місяців і, по суті, складалася з двох епізодів: облоги і штурмів українцями московської залози, що укріпилася на Верхньому замку, та власне апогею бойових дій – штурму і облоги російським військом самого Чернігова. Автор, через складання календаря тогочасних подій, робить спробу детальніше встановити їхній перебіг і логіку та з'ясувати, яку роль у них відігравав сіверський гетьман Дем'ян Ігнатович.

Історія російсько-української війни 1668 р. розглянута в багатьох працях дослідників, але факти, пов'язані саме із збройною сутичкою біля Чернігова, недостатньо висвітлені та неоднозначно оцінювалися науковцями. Історики не дійшли спільної думки, чи був Чернігів взятий російським військом у ході бойових дій осені 1668 р., чи ні. Існують розбіжності щодо часових рамок облоги міста та ролі Д. Ігнатовича в обороні Чернігова.

Так, на думку М. Костомарова, Д. Многогрішний перебував у Чернігові під час облоги військом Г. Ромодановського, а після спалення Нового міста і обстрілів Старого міста послав боярину звістку, що не буде битися і здасть Чернігів. Г. Ромодановський нібито дружньо поставився до козаків Д. Многогрішного й увійшов з військом у Чернігів [13, с. 134]. Натомість В. Ейнгорн трактує ці події інакше – під час облоги Чернігова Д. Многогрішний стояв біля Седнева. Ромодановський увійшов у Чернігів не після добровільної здачі, а взяв місто штурмом. На другий же день після цього на переговори з ним від сіверського гетьмана прибули Матвій Гвинтовка та Василь Многогрішний [9, с. 470]. На думку В. Смолія, Г. Ромодановський рушив на Ніжин у другій половині вересня, а оволодів Черніговом 5 жовтня, визволивши з облоги російську залозу, що перебувала в замку [29, с. 301]. Немає однозначності й в трактуванні причин відступу Г. Ромодановського від Чернігова до Путивля. В. Смолій і В. Степанков пояснюють цей крок пересторогою з огляду прибуття війська Григорія Дорошенка [29, с. 301]. За версією сучасного російського історика О. Малова, зняття облоги Чернігова Г. Ромодановським і подальший відступ його війська до Путивля сталися з причини приходу під місто Кримської орди на чолі з Калгою [17, с. 507-508].

По-різному оцінюється й роль Д. Многогрішного в цій війні, зокрема автор Літопису Самовидця вважав гетьмана зрадником, котрий спершу відступив від гетьмана І. Брюховецького, а потім від П. Дорошенка [16, с. 106]. Сучасні українські дослідники В. Смолій та В. Степанков вважають укладання миру з Г. Ромодановським проявом

з боку Д. Многогрішного малодушності, котру він виявив під тиском брата Василя, М. Гвинтовки й П. Рославця [29, с. 301]. Натомість Т. Чухліб вважає, що «П. Дорошенко дозволив Д. Многогрішному стати підданим царя» [31, с. 65].

У даній розвідці автор використовує форми імені Чернігівського полковника – Дем'ян Ігнатович і Дем'ян Многогрішний як рівнозначні, дати вказані за юліанським календарем.

На кінець 1667 р. Чернігів являв собою полкове місто, котре за чисельністю населення хоча і відставало від багатьох населених пунктів Гетьманщини, таких як Ніжин, Березна, Батурин [19, с. 28, 259, 291], але все ж поступово зростало. За переписом 1666 р. в Чернігові було 314 посполитих дворів [18, с.181]. Насправді садиб у Чернігові було більше, оскільки перепис не врахував двори козаків і священнослужителів, котрі не обкладалися податком. За матеріалами ревізії 1732 р., кількість останніх складала 1/3 від чисельності дворів податного населення. Таким чином, на переддень антимосковського повстання в Чернігові було біля 400 дворів. Вони розміщувалися на території Старого міста, Нового міста і, ймовірно, Третяка. Останні два райони увійшли в межі «города Чернигова» не раніше середини XVII ст., до того вони були неуфортифікованими передмістями, незважаючи на наявність старовинних земляних валів. Між річкою Стрижень і кручами, від Валу до Єлецького монастиря лежало Підзамче (Поділ) [32, с. 217].

Чернігівські фортифікації вважалися потужними, у 1651 р. литовський гетьман Я. Радзивілл не спромігся їх узяти, обійшло місто стороною й військо короля Яна Казимира в 1664 р. Зважаючи на це, зовсім не дивно, що московити обрали Чернігів в якості одного із головних осередків військового контролю над Гетьманщиною.

У вересні 1665 р., перебуваючи у Москві, гетьман І. Брюховецький подав царському уряду проект договірних статей, згідно з якими в Чернігові мало бути 1000 ратних людей. На ці статті надійшла урядова резолюція: «*государевим ратним людям бути в Чернігові – піших 1000 чоловік, кінних 200 чоловік*» [4, с.18]. 20 вересня 1665 р. з'явився відкоригований царський указ, згідно з яким боярин П. Салтиков зробив розпис «*государевим ратним людям, кому бути на його государевій службі в Малоросійських городах*». Указ передбачав розмістити в Чернігові два прикази городових стрільців, чисельністю по 400 чоловік кожний, ці «*ратні люди*» мали приступити до служби на день Богоявлення 1665 року [4, с. 42]. Судячи з опублікованих документів, датованих 1668 р., московський гарнізон Чернігова на той час складався з одного приказу городових стрільців та одного жилого солдатського полку (можливо, полку полковника Ягана Купера) [3, с. 303].

На початок 1668 р. чисельність згаданої залоги мала бути меншою за штатну внаслідок дезертирства. Так, з доповідної чернігівського воєводи А. Толстого відомо, що наприкінці 1665 р. «*чернігівські солдати і стрільці били чолом великому государю з плачем великим, що помирають голодною смертю і пити-їсти нічого, а хліба їм в Чернігові не дають*». У зв'язку з цим головнокомандувач гарнізонних військ на території України – київський воєвода П. Шереметев «... *звелів міщанам годувати солдатів і стрільців, ... щоб (вони) з Чернігова не розбіглися*» [4, с. 96]. У наступні роки забезпечення московських ратних людей дещо покращилося, й на момент початку антимосковського повстання гарнізон Чернігова нараховував біля 700 солдатів і стрільців [5, с. 51].

Невдала внутрішня політика гетьмана І. Брюховецького в поєднанні з очікуванням негативних наслідків реалізації Андрусівської мирної угоди призвели до наростання соціального напруження на Лівобережній Україні. Щоб якимось зарадити цій проблемі, зберегти владу на Лівобережжі, а також за сприятливих обставин розширити своє владарювання на Правобережну Україну, І. Брюховецький розпочав переговори з Оттоманською Портою про перехід Гетьманщини під її протекцію. Однак таке могло статися лише за умови виведення московських гарнізонів, котре гетьман сподівався провести «мирним» шляхом. Рішення про вивід московитів з Гетьманщини було прийняте на старшинській козацькій раді, котра проходила в Гадячі на свято Богоявлення (19 січня) 1668 р. [7, с. 78; 16, с. 104]. Склад старшини, що була присутня на

цій раді, оформився після чергового витка репресій, котрі прокотилися Гетьманщиною після придушення Переяславського повстання. До часу Гадяцької ради в січні 1668 р. зі старих лівобережних полковників на посадах залишилися тільки переяславський – Дмитрашка Райча, котрий підтримав задум І. Брюховецького. [13, с. 116-117]. На цій раді, на уряді чернігівського полковника ми спостерігаємо І.Самойловича. Він замінив Д. Многогрішного, котрого спіткала така ж доля, як і його брата Василя та багатьох інших старшин, що опинилися в ув'язненні [5, с.87-88]. Після завершення Гадяцької ради полковники, присягнувши тримати в таємниці прийняті на ній рішення, роз'їхалися по своїх полках готувати виступ проти московитів [27, с. 93]. Антимосковське повстання планувалося розпочати одночасно по всій Гетьманщині на Масляному тижні (з 11 лютого) [29, с. 294]. Однак у Чернігові виступ стався раніше й був підхоплений козаками інших полків [28, с.155].

Момент початку повстання в Чернігові достовірно зафіксований у «відписках» чернігівського воєводи Андрія Толстого, опублікованих ще в ХІХ ст. Зокрема відомо, що 29 січня чернігівський полковник Іван Самойлович почав нагромаджувати сили. Він зібрав до Чернігова козаків і селян з усіх сіл, деревень та містечок полку, де не стояли царські війська. Об'єднавшись з усіма чернігівськими міщанами і бурмістрами, на чолі яких стояв війт Гришка Іванов, інсургенти 1 лютого 1668 р. блокували («осадили накрѣтко») московську залого в Замку («малом городке»). Вони перекрили дороги навколо Чернігова й унеможливили пересилку залози з воєводами інших гарнізонів та Москвою. За словами чернігівського воєводи, повстанці повідомили йому про присягу гетьмана І. Брюховецького Кримському хану і П. Дорошенку (sic!), а новий чернігівський полковник Іван Самойлович із виборними («обраными») полчанами запропонував чернігівському воєводі залишити в Чернігові свої гармати і покинути місто. Московитам обіцяли надати можливість вільно «на Русь ...мѣти дорогу» [5, с. 42-43]. Однак А. Толстой не скористався представленою пропозицією, схоже, він спробував потягнути час. Ймовірно, воєвода посилався на відсутність розпорядження покинути місто з боку відомого йому (справжнього) чернігівського полковника – Д. Многогрішного, або гетьмана І. Брюховецького. Натяки на це помітні в листі І. Брюховецького до А. Толстого від 12 лютого 1668 р. [5, с.42-43].

Потім навколо замку, в якому зачинилися московити, повстанці викопали шанці і розпочали безперестанку обстрілювати його з гармат, «изъ гранатовъ» та з «мелкова ружья». Правда, згадані обстріли мало турбували обложених, котрі повідомляли, що їм від цього «утѣсненья нѣтъ». Росіяни також не залишилися в боргу, і з свого боку проти «чернігівського полковника та козаків вели війну» [5, с.42-43, 51]. Встановити, хто почав стріляти першим, наразі неможливо. Серед бійців московської залози ходили чутки, що їм протистоять не лише чернігівські міщани і козаки, які власне блокують замок, а й цілих два козацьких полки, Чернігівський і Полтавський, чисельністю до 10 тисяч чоловік, котрі під зверхністю полковника І.Самойловича стоять під Черніговом [5, с.51]. Схоже, ця дезінформація була запущена повстанцями, щоб залякати московський гарнізон, оскільки його чисельність була співмірною з кількістю усіх дорослих мешканців Чернігова чоловічої статі.

Відразу після 12 лютого 1668 р. чернігівський полковник, війт та міщани направили до воєводи А.Толстого і бійців московської залози переговорника – воскресенського попа Федора з усними вимогами покинути Чернігів та листом від самого гетьмана. У листі І. Брюховецький як царський боярин і гетьман зичив здоров'я воєводі А. Толстому й інформував його, що виведення московських залог з українських міст спричинене великими кривдами і образами з боку государевих ратних людей. Гетьман по дружньому дорікав воєводі за те, що той не дослухався слухних порад чернігівського полковника і затіяв з ним війну. І. Брюховецький по приятельському радив А. Толстому за прикладом гадяцького, полтавського і миргородського воєвод здати гармати і ручну вогнепальну зброю («дробною съ порохами стрѣльбу») й рушити до російського кордону. Якщо ж А. Толстой, вже за гетьманським листом, не здасть «фартецы, то есть замку Черниговского» разом з вогнепальною зброєю, й далі буде продовжувати війну проти полковника і козаків, то Брюховецький буде вимушений

з усім військом Запорозьким прийти до Чернігова і той замок відняти [5, с. 43-44].

Можна припустити, що обложеному у Чернігівському замку московитам на обдумування відповіді був наданий певний час. Але відповіддю на гетьманський ультиматум стала не здача зброї, а вилазка московського гарнізону проти війська, що їх облягало. Ця акція сталася 15 лютого, одночасно із атакою московитів ніжинського гарнізону [4, с. 222]. На вилазку чернігівський воєвода А. Толстой вислав партію ратних людей, котрим наказав запалити Старе місто («*большой город*»). Ця «диверсійна» партія заскочила повстанців зненацька, й московські ратні люди «*измѣнников многих казаков и мѣщан побили и знамя взяли*» [5, с. 43]. Така одностайність вилазок у Ніжині та Чернігові може свідчити про координацію спільних дій російськими воєводами І. Ржевським та А. Толстим. Скориставшись сум'яттям, викликаним вилазкою, А. Толстому вдалося 16 лютого відправити до Москви свого гінця – чернігівського солдата Єрмошку Ісаєва, котрий вдало dopravив листи до Московії, сховавши їх у середині дорожнього ціпка. Щоб не наскочити на козацькі пікети, котрі патрулювали шляхи навколо Чернігова, Єрмолай Ісаєв пішов не звичною московською дорогою, через Березну, Сосницю й Новгород-Сіверський до московського Путивля, а став пробиратися більш складним і довгим шляхом. Він просувався на північ вздовж Дніпра: на Річицю, Новий і Старий Бихів, Могильов і врешті 11 березня дістався московської фортеці Смоленськ. При опитуванні солдат Єрмошка не тільки повторив, написане чернігівським воєводою, але й усно сповістив важливу інформацію, котру не можна було довірити паперу. Зокрема, що продовольства в обложеному гарнізоні вистачить до Петрового дня (кінця червня), а солі місяців на два (до початку травня), боєприпаси: порох, свинець і гніт також є в достатній кількості [5, с. 51]. Якщо б повстанці перехопили листа із такими даними й дізнались, що запаси дозволяють московитам триматися в облозі протягом довгого часу, це неминуче призвело б до прискорення організації штурму Чернігівського замку. Але повстанці про це не довідалися, і принаймні до 6 березня штурмів Чернігівського замку не було [5, с. 47].

На початку лютого (до 16 лютого) чернігівський російський гарнізон мав перші людські втрати. Йдеться про п'ятьох убитих: капітана і чотирьох солдатів. Схоже, це були бійці загону чисельністю у 13 чоловік, направленого А. Толстим до Сосниці для перевезення звідти в Чернігів грошової казни. Загін був розбитий, казну – 2700 рублів і капітана забрали козаки, а солдатів порубали, але хтось із вцілілих московитів зміг дістатися Чернігова і сповістити воєводу про те, що сталося [5, с. 51].

18 лютого, тобто ще до прибуття в Москву повідомлення від чернігівського воєводи, принесеного солдатом Єрмошкою, за указом царя в обложені «черкаські міста», серед котрих вказаний і Чернігів, «до воєвод з ратними людьми, котрі сіли в облогу від татарської війни і від зрадників», були надіслані грамоти з «государевим милостивим словом». Цар сповіщав, що, порадившись з московським патріархом Іоасафом, він відправив на підмогу обложеному бояр і воєвод з багатьма ратними людьми. Цар закликав московитів «в облозі сидіти кріпко і дождитися спасіння». Одну таку грамоту із царським конохом Єлисеєм Ратковим відправили до Брянська, де її мали розмножити і таємно через лазутчиків («*проходцевъ*») передати в Чернігів, Київ і Стародуб [26, с. 1388-1390]. Інша царська грамота, датована 9 березня 1668 р., містить наказ київському воєводі П. Шереметєву надати допомогу Переяславу, Ніжині і Чернігову [5, с. 50]. Після отримання Москвою відписки чернігівського воєводи росіянам стало зрозуміло, що турбуватися про Чернігів поки не варто, там достатньо війська і припасів, й вони зосередилися на вирішенні інших питань, зокрема підтриманні Остерського гарнізону.

Пасивні дії проти московської залози з боку нового чернігівського полковника І. Самойловича російський дослідник А. Алмазов вважає ознакою його неприхильності політиці І. Брюховецького [1, с. 48]. Але це скоріш раціональна тактика уникнення великих втрат, яких могли б зазнати чернігівці в разі штурму Замку. Певно, повстанці знали, скільки московитів ховається в Замку, але обманювалися в розрахунках обсягів продовольства обложених.

Виходячи із повідомлення київського воєводи П. Шереметєва, датованого бе-

резнем місяцем, на той момент повстанці вже двічі штурмували Чернігів, Ніжин і Переяслав. З інших джерел відомо, що штурми Ніжина відбулися приблизно 26 (27) лютого та 20 (21) березня 1668 р. [4, с. 222]. Однак ступінь достовірності цієї інформації щодо Чернігова невідомий. У тому ж листі, де йдеться про штурми, П.Шереметев посилається на дані розвідників («*прохідців*»), направлених до Ніжина. Останні доповідали, що посилати зв'язкових до Чернігова і Сосниці не можна, бо там стоять «*кріпкі застави*», які виловлюють московських гінців [5, с. 56].

Після довгих зборів у квітні 1668 р. у межі північної Чернігівщини вступило московське військо під орудою князя К. Щербатова, по дорозі воно пустошило містечка й наближалося до Новгорода-Сіверського. Відразу, як підросла трава, зі сходу і північного сходу в Україну рушили російські армії князя Г. Ромодановського та Ю. Долгорукого [9, с. 467; 16, с. 104]. 19 квітня 1668 р. цар змінив командуючого останньою армією, головним воєводою якої був призначений боярин князь Г. Куракін [8, с. 738-739]. У травні – червні його військо вже облягало Глухів [17, с. 512].

З початком антимосковського повстання розгромлена І. Брюховецьким лівобережна опозиція активізується, але, маючи недостатньо власних сил, шукає підмоги на стороні.

Лідером цієї опозиції стає Дем'ян Многогрішний, котрий, за виразом В. Смоля, відігравав найпомітнішу роль у середовищі лівобережної еліти, хоча і не сприймався нею в якості «свого». Старшина, відсторонений від чернігівського полковницького уряду, принаймні з березня 1668 р. вів листування з П. Дорошенком. У ньому він за-свідчував бажання бачити останнього гетьманом обох берегів Дніпра [28, с. 156]. У зверненні, датованому 11 квітня, Д. Ігнатович висловлював підтримку П. Дорошенку не тільки від свого імені, а й від «усіх полків», також він закликав правобережного гетьмана прибути до Лівобережжя, а в разі неможливості – надіслати замість себе брата [28, с. 156]. Ця ж інформація у викладі О. Рігельмана виглядає таким чином – Д. Многогрішний, відступивши від І. Брюховецького, послав до П. Дорошенка з проханням виступити з Чигирини і якнайшвидше прийти до нього зі своїм військом [24, с. 386]. У листі від 1 травня Д. Многогрішний застерігав правобережного гетьмана, що не варто довіряти домовленостям з І. Брюховецьким, бо він «завжди залишається на неправді, хоч би кому присягав, ніколи (присяги) не дотримується» [29, с. 296]. Також колишній чернігівський полковник у своїх діях заручився підтримкою харківського полковника Івана Сірка [16, с. 104; 24, с. 386] та чернігівського єпископа Л. Барановича, незважаючи на певні розбіжності їхніх політичних позицій. Ще до вбивства лівобережного гетьмана Л. Баранович мав жваве листування з Д. Ігнатовичем і радив йому не воювати («*не браниться*») у злучі з татарами проти московитів, відстоювати свої вольності не шаблею, а зближатися до миру [5, с. 64]. Але на той час Д. Многогрішний підтримував домінуючу серед лівобережного козацтва й міщанства ідею виведення царських ратних людей з Чернігова та інших міст Гетьманщини [5, с. 64]. Схоже, Д. Ігнатович почав розсилати ці листи, ще перебуваючи під арештом, як це пізніше робив його в'язень Мефодій [5, с. 75-84].

З-під арешту Д. Ігнатович був випущений навесні, десь у другій половині квітня, ймовірно, в обмін на якісь гарантії лояльності до гетьмана І. Брюховецького. О. Рігельман та М. Костомаров, слідом за автором Історії Русів, запевняли, що в цей час Д. Ігнатович був генеральним осавулом [11, с. 167; 13, с. 127; 24, с. 387]. Дане твердження може бути правдою, якщо воно не є ремінісценцією ситуації часів Хмельниччини, де фігурував військовий осавул Демка, котрого дослідники могли ототожнювати з Д. Многогрішним [2, с. 91, с. 454,502]. І. Брюховецькому було не з руки відбирати чернігівське полковництво у свого ж прибічника І. Самойловича, щоб віддати його колишньому супротивнику.

Пізніше, під час слідства по справі повстання, ніжинський протопіп Симеон Адамович у своїй «казці» повідомляв, що він виконував роль посланця Л. Барановича до чернігівського полковника Д. Многогрішного якраз після того, як останній вийшов з ув'язнення від І. Брюховецького й прибув до Чернігова. Священнослужитель умовляв Д. Ігнатовича перейти на бік царя, на що той відказав – «куди військо Запорозьке,

туди і він» [5, с. 91]. У середині квітня Д. Ігнатович перебував у Чернігові, саме тоді від наказав доправити під арешт в полкове місто єпископа Мефодія, котрий пересиджував складні часи у власній маєтності у селі Ушні [5, с. 83-84].

Урешті П. Дорошенко пішов назустріч проханням Д. Многогрішного й послав своїх козаків до Чернігова, котрі сіли тут в залогу. Сам же правобережний гетьман, переправившись через Дніпро, пішов на Опішне [16, с. 104-105; 24, с. 386]. Схоже, ці події відбувалося саме в такому порядку, оскільки між другою половиною квітня та другою половиною травня дорошенкових козаків у Чернігові спостерігав єпископ Мефодій, котрий 4 тижні перебував у цьому місті [5, с. 83-84]. Перехід П. Дорошенка на лівий берег стався перед початком Петрового посту, за показаннями полковника Ягана Гульда – наприкінці травня [6, с. 56-57]. Ймовірно, І. Брюховецький, котрий мав із правобережним гетьманом власні домовленості, дивився на прихід дорошенківців до Чернігова через їхню призму й не бачив у цьому небезпеки для себе.

Наприкінці травня П. Дорошенко переправився на лівий берег Дніпра і з великим військом у 2 тисячі козаків рушив через Говтву на Опішне для з'єднання з І. Брюховецьким. З півночі, з боку Зінькова, до Опішні підступали лівобережні полки вже заготовані підтримати П. Дорошенка, серед яких був і Чернігівський [6, с. 56-57]. Сюди ж підтягувалася й орда. Коли на першому тижні Петрового посту (17 – 18 червня за старим стилем) війська зійшлися, відбулася рада товариства і козаків [11, с. 167]. названа Чернігівським літописом, «*чернецькою радою*» [14, с. 65]. Ця рада відзначилася драматичним перебігом подій [7, с.80-81]. в результаті котрих був замордований гетьман І. Брюховецький та вбито багато значних козаків і запорожців, які його підтримували [14, с. 25; 15, с. 108; 16, с. 105]. Хоча дехто з істориків покладає провину на П. Дорошенка, літопис Грабянки чітко показує, що ініціатива цих діянь походила від «*козаків, які були під орудою Брюховецького*» [15, с.108]. За Г. Кониським, це були «*старі козаки або товариство*» [11, с.166-167]. Їхня агресія була спрямована не тільки на гетьмана, а й на старшин І. Брюховецького, «*що були настановлені із запорозького гультяйства, що вийшли з голоти*», й виступала у вигляді помсти за вбивства на чернечій раді 1663 р. під Ніжином та за пізніші репресії. Виконавцем вбивств під Опішним літописці називають «*чернь*» [14, с. 25; 15, с. 198, 25, с. 100].

Після смерті І. Брюховецького товариство затвердило П. Дорошенка гетьманом обох сторін Дніпра [7, с. 80; 14, с. 25; 15, с. 110; 16, с. 105; 25, с. 99; 30, с. 65], й по тому новий гетьман з козацьким військом та ордою рушив на московитів. Відігнавши Ромодановського від Котельви, новообраний гетьман переслідував його до с. Хухри та околиць Охтирки [29, с. 298]. Потім він розвернувся й пішов назад до Зінькова, а далі до Гадяча, звідки розіслав підрозділи для оволодіння іншими містами, плондруючи маєтності І. Брюховецького й утверджуючи свою владу [7, с. 81; 16, с. 105; 29, с. 298]. Тим часом татари продовжили гнатися за росіянами аж до Путивля, 17 тисяч ординців та «зрадників-черкас», вторгнувшись у землі московської Сіверщини, спустошили Комарицьку волость, нападів зазнав Севськ та інші міста. Російський уряд відізвав армію кн. Г. Ромодановського від Охтирки, а з'єднання воеводи кн. Г. Куракіна припинило облогу Глухова й було відведене в Севськ [17, с. 511-514].

Дорошенко, рухаючись у бік Дніпра, пройшов Ромни, залишивши тут значний відділ свого війська під приводом Я. Коритського, й зупинився у Срібному [7, с. 81], де простояв 3 дні [20, с. 401-402]. У цей час гетьман отримав повідомлення про наступ польських корогв на територію Кальницького й Паволоцького полків. Він вирішив, що розпочалося широкомасштабне вторгнення польської армії [29, с.300], тому, спустивши лівобережне військо по домівках, посунув до Чигирин. Під час стоянки під Пирятином у табір П.Дорошенка прибув полковник П. Новський, котрий доправив із Седнева єпископа Мефодія [5, с. 76-77]. оскільки ще в Срібному гетьман наказав привезти до нього з усіх міст в'язнів, захоплених під час повстання [20, с. 401-402; 28, с. 165-166]. 28 червня 1668 р. гетьман прибув до Чигирин [7, с. 81].

Перед тим, як покинути Лівобережжя, П.Дорошенко заочно підтвердив Д. Ігнатовича на чернігівському полковничому уряді, проголосив «гетьманом наказним

Сіверським», [6, с. 74; 11, с. 167; 16, с. 106] та поклав на нього завдання вигнати з усіх міст Гетьманщини московських воєвод [15, с. 108; 24, с. 387; 27, с. 94]. Татари ж, зробивши рейд по московському прикордонню, й набравши ясиру, в липні місяці повернулися до Криму [24, с. 387; 25, с. 101; 27, с. 94]. Перед своїм відступом вони передали Д. Многогрішному біля 20 чоловік російських полонянників, котрих захопили біля Брянська та Севська. Сіверський гетьман відіслав в'язнів до Сосниці й наказав утримувати їх під караулом [5, с. 68].

Схоже, з Московії відійшли не всі загоны козаків і татар. Приблизно в першій половині серпня російському війську вдалося отримати над ними перемогу, котра була бучно розрекламована. Так, зокрема, напередодні 19 серпня 1668 з армії кн. Г. С. Куракіна до Москви прибула команда, яка конвоювала полонених кримських татар і «зрадників черкасів» [17, с. 513]. А 27 серпня цар наказав надіслати по містах грамоти, в котрих сповіщалося про урочистий молебень з приводу перемоги над татарами і черкасами князя Григорія Семеновича Куракіна з товаришами [26, с. 1419]. Незабаром після цього успіху Москва відновила наступ на Україну. Армія Г. Куракіна повернулася до облоги Глухова [17, с. 507], а воєвода Г. Ромодановський, додавши до свого Білогородського полкового розряду деякі підрозділи з війська князя Г. Куракіна, рушив на Ніжин.

Гетьманщиною ходили оповідки про величезну силу цього війська: так, жителі Басані казали, що в Г. Ромодановського 300 тисяч чоловік [5, с. 98], на Козелеччині їх нараховували 60 тисяч [5, с. 82-83]. За підрахунками автора, з воєводою мало бути у складі Білогородського розрядного полку: 7 полків рейтарів, 1 полк та 1 шквадрона (половина полку) копейщиків, 2 полки драгунів, 5 солдатських полків, 1 приказ стрільців, загін донських, яїцьких, орішківських козаків та новохрещених язичників – чисельністю 14 506 чол. [10, с. 185-186]. До з'єднання Г. Ромодановського був приєднаний другий виборний полк М. Кровкова у складі 2844 солдатів і урядників, рейтарські полки – С. Зубова, Ф. Зикова та ймовірно інші підрозділи, котрі входили до війська Г. Куракіна [10, с. 187-188]. Таким чином загальна чисельність армії Г. Ромодановського під Черніговом могла перевищувати 20 тис. чоловік.

По взятті Ніжина, що сталося 8 вересня – на свято Різдва Богородиці [16, с. 105; 24, с. 387], уся армія Г. Ромодановського рушила на Чернігів. Рух її, певно, не був швидким, оскільки російське військо *«идучи от Нѣжина к Чернигову»*, тих черкас, котрі підданства цареві не вчинили та *«стояли упорно, многія мѣста повоевали, и села и деревни пожгли, и людей посякли, и в полон поимали»* [21, с. 761-762]. Підійшовши до Чернігова, армія Г. Ромодановського відразу ж пішла на приступ і взяла Нове місто [6, с. 177]. Воєвода писав цареві, що *«пришед к Чернигову»*, московити *«два города больших взяли жестоким приступомъ, и выжгли и высякли»* [21, с. 761-762]. «Казки» солдатів 2-го виборного полку, що входив до складу з'єднання Г. Ромодановського, уточнюють ці дані. Згідно з ними, московські війська *«...два города приступом взяли, под третьим городом в шанцах стояли»* [17, с. 507]. Літопис Величка підтверджує, що Г. Ромодановський спалив частину Нового міста [7, с. 82]. Автор гадає, що під двома взятими росіянами штурмом «городами» слід розуміти Нове місто і Третяк, а в шанцах вони стояли під стінами Старого міста.

У 1977 р. під час нагляду за земляними роботами, котрі передували зведенню триповерхової будівлі Гіпроцивільбуду (нинішня її адреса – проспект Миру, № 21-а), А. Карнабед виявив залишки засипаного оборонного рову. Два верхні ущільнені шари заповнення рову були датовані автором розкопок XVII-XVIII ст. Під ними лежав шар горілих фашин і сіна, у ньому були винайдені рештки людських кісток [12, с. 10-11]. Можливо, це залишки *«примета»* – конструкції з хмизу і землі, котрі зазвичай використовували у XVI – XVII ст. для штурму фортець. Оскільки Старе місто було обведене фортечною стіною лише за часів Хмельниччини, то є усі підстави вважати згадані артефакти слідами «приступу» Чернігова восени 1668 р.

Мешканці міста рішуче захищалися від ворога, з обох сторін були втрати. «Казки» декотрих офіцерів 2-го виборного солдатського полку, поранених під час штурму Чернігова, свідчать про жорстокість боїв. Так, зокрема, під час «приступу» Чернігова

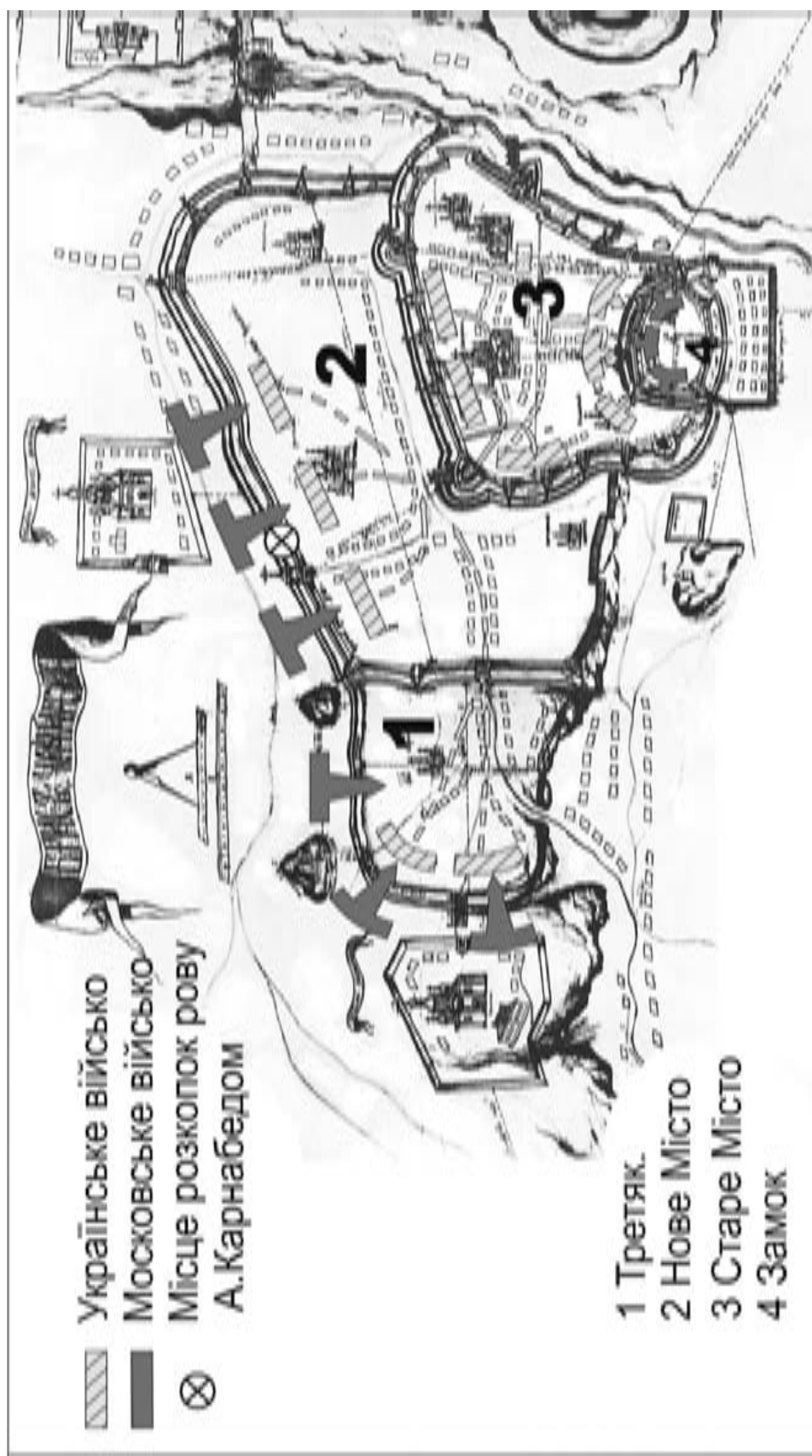
були поранені: полковник Іван Давидів син Жданов, він «*по голове повыше леваго [...] рублен бердышем пересечена кость да зашибен кием в трех местех*»; капітан Андрій Шатілов, у котрого «*порублена голова повыше леваго уха*»; Кирило Козмін син Шепелєв – «*зашибен по правой ноге в мизинец*»; прапорщики Лука Кондратєв син Колюбакін – поранений пострілом в ліву руку «*и пулька в нем*»; Симон Бірев – «*по колот по лбу*». Також рану «*ис пищали по голове позади праваго уха*» отримав майор цього ж полку Петро Васильєв син Скоріков [17, с. 508]. І це тільки ті офіцери одного з полків, котрі звернулися за матеріальною допомогою у зв'язку з пораненням і каліцтвом, реальні ж втрати були значно більшими.

Зважаючи на складну ситуацію навколо Чернігова, Д. Ігнатович просив у П. Дорошенка негайної допомоги, але той був зайнятий змаганням із новим запорозьким гетьманом П. Суховієм, й до того ж не хотів надто різко погіршувати відносини із Москвою [5, с. 82-83; 6, с. 177]. Приблизно в 2-й декаді вересня П. Дорошенко із великим військом, чисельністю біля 20 тис. чоловік (200 знамен), перейшов Дніпро й став у Секерному (нині с. Сокирин Козелецького р-ну), що знаходилося в межах Київського полку неподалік від Козельця. У цей час до гетьмана приїжджав економ Київського Кирилівського монастиря Єзекііль, котрий сповістив, що Г. Ромодановський з 60-ти тисячним військом стоїть під Черніговом і «чинить приступи». Тоді П. Дорошенко, на прохання Д. Ігнатовича, послав до нього в Чернігів полковника Кияшка з 600-ма людьми. В іншому місці Єзекііль вказав, що цей загін складався з 200 татарів та 200 козаків Брацлавського полку [5, с.82-83]. М. Гвинтовка зазначав, що підмога П. Дорошенка складалася з двох хоругв: волоської та надвірної [5, с. 88]. Звісно, ця мала поміч нічого не могла вдіяти з великим російським військом, вона навіть була нездатна пробитися до міста й прибула до Д. Многогрішного в Седнів.

Але й московитам не вистачило сил відразу після опанування Нового міста і Третьяка взяти штурмом Старе місто. Воно мало потужніші фортифікації, й росіянам довелося сісти в облогу. Продовжуючи блокувати Чернігів, воєвода Г. Ромодановський вчинив збройну акцію проти загонів Д. Ігнатовича під Седневом. У цьому поході, зокрема, брав участь 2-й вибірний солдатський полк М. Кровкова [17, с. 507]. Повстанці не стали очікувати поки московити підійдуть під стіни Седневської фортеці, де в цей час знаходилася ставка Сіверського наказного гетьмана [5, с. 156]. Вони дали бій у полі. Така тактика козаків свідчить про їхню впевненість у своїх силах. По закінченні цього походу Г. Ромодановський доповів у Москву про свою перемогу під Седневом, де московити «*измѣншиков Черкасс и Волох и Татар побили многих же*». [21, с. 761-762]. Згадка волохів і татар, які брали участь у бою під Седневом, свідчить про те, що подія сталася після прибуття загону полковника Кияшка до сіверського гетьмана. Незважаючи на переможний тон реляції Г. Ромодановського, росіяни не змогли досягнути бажаної мети. Вони не стали блокувати Седнів й повернулися до свого головного завдання – визволення чернігівського гарнізону.

Приступивши до облоги й влаштувавши навколо Старого міста шанці, росіяни почали обстрілювати Чернігів з облогових гармат «*жестокими гранатами*», «*великими огненными ядрами заряженными, и жестоким моровым повѣтріем вмѣтали*» [6, с. 177]. Автор схиляється до думки, що боєприпаси з «*жестоким моровым повѣтріем*» могли бути гранатами з отруйною речовиною на зразок тієї, котрою були споряджені «ядра» росіян під час облоги Москви у січні 1610 р. За повідомленням одного з учасників бою, росіяни за допомогою мортири кинули в поляків «*три ядра заповненных дивним смородом*», котрі були загашені. Розрубавши ці бомби, поляки виявили, що вони були наповнені «*селитрою, порохом, сіркою, горілкою та іншими заразными речовинами, запах яких ніхто б не зміг витримати, якби вони були запалені*» [22, с. 528-529]. У фортечних боях такі снаряди використовувалися росіянами і пізніше. Опис їхньої дії був приведений у проекті, представленому військово-вченому комітету генералом від артилерії графом Аракчеєвим у 1812 р. Артилерійські гранати, наповнені речовиною під назвою «*gas hydrogene sulfure*» (сірководень), «*достигаая своей цели, при разорвании их станут наполнять воздух вонью, сила коей произведет смятение в чувствах неприятельских офицеров и солдат, причинит им обмороки и сделает неспособными противустоять нападениям. Пользуясь таковым действием, надлежит на них устремиться, а средством сим не было бы истреблено столько народу...*» [23, с. 41].

Через обстріли росіянам вдалося у кількох місцях запалити Старе місто. Чернігівці занепали духом, побачивши такий сильний натиск царського війська. У місті здійнявся «плач і воль ... безвинних душ християнських», які остаточно вирішили, що їм не вдасться відсидітись [6, с.177]. за фортечними стінами.

Таким чином, на кінець вересня обложені чернігівці і сіверський гетьман вже не сподівалися на зовнішню допомогу, а власних сил для оборони також не вистачало. Пізніше Д. Многогрішний писав, що у відповідь на неодноразові слізні прохання про підмогу П. Дорошенко через деяких своїх радників заявив – хай самі обороняються. Також сіверський гетьман зазначав у листі, що він давав відсіч московитам скільки сили було, й довго не відступав від присяги П. Дорошенку. Коли ж П. Дорошенко сам «відстав» від Лівобережних повстанців і їм вже не було звідки чекати допомоги, то чернігівський полковник із добрими молодцями (козаками) стояв, скільки гідно лицарському чоловіку, а як сил не стало, домовлявся з царською величністю за мир на таких статтях, як і Богдан Хмельницький [6, с. 177].

Коли ж почалися переговори Д. Многогрішного із воєводою Г. Ромодановським? На думку В. Ейнгорна, вони були започатковані М. Гвинтовкою та В. Многогрішним, котрих Д. Ігнатович виправив до Г. Ромодановського на другий день після взяття ним Чернігова [9, с. 470]. Датою падіння Чернігова цей автор вважав момент розблокування московського гарнізону, що сидів у Верхньому замку. Посилаючись на власні архівні дослідження, дослідник стверджував, що чернігівський воєвода був визволений після 34-тижневої облоги – тобто 25 вересня [9, с. 470]. Автор довіряє інформації про 34-тижневе сидіння московитів у облозі, але не погоджується із запропонованою датою початку переговорів. Зняття блокування залози не призвело до здачі Чернігова, отож воно не може бути відправною точкою переговорів, це скоріш завершення їхнього проміжного етапу. Ймовірно, тоді ж, у відповідь на звільнення московського гарнізону, Г. Ромодановський зняв облогу Чернігова.

Колишній ніжинський полковник М. Гвинтовка сам переповідав у Москві, що на момент його приїзду до Г. Ромодановського у того із Д. Многогрішним уже були численні пересилки, а сам він приїхав у Чернігів після штурму міста. Інший переговорник – В. Многогрішний, сповіщав, що він прийшовши під Чернігів до Г. Ромодановського «жив у його полку тиждні з чотири» [5, с. 87-88]. Оскільки російський воєвода покинув околиці Чернігова 15 жовтня [5, с. 98], то приїзд цих гетьманських посланців мав статися десь у середині вересня, й таким чином початок переговорів лягає на ще більш ранню дату. Ймовірно, перші контакти відбулися невдовзі після захоплення московитами Нового міста. Не виключено, що обложені чернігівські міщани розпочали сепаратні переговори без узгодження з Д. Многогрішним. У всякому разі від Г. Ромодановського, поки той стояв під Черніговом, до київського воєводи П. Шереметева, через захоплену повстанцями територію під охороною російського поручика і 30 солдатів, пробирався чернігівський мешканець Афанасій Ушаков. Біля Остра на загіні напали повстанці, Афанасій був застрелений у живіт «*вьше туна на вылет*» й на цьому його місія скінчилася [5, с.137].

Під час сидіння Г. Ромодановського біля Чернігова, до нього мала приспіти царська грамота, відправлена з Москви 20 вересня 1668 р. У ній цар звертався до «*малоросійських полковників, старшин і усього Запорозького війська*», серед адресатів були й старшини Чернігівського полку. Цар обіцяв у разі покори українських козаків пробачити їм усі провини і піддати їх забуттю. На знак своєї доброї волі цар повідомляв, що з цією грамотою відпускає із Москви 250 чоловік полонених «*взятого на боях вашего народа Черкасс*» [21, с. 749-751].

Тривала військова кампанія була обтяжливою не тільки для українського люду, а й для російського уряду. Після того, як наступ на Чернігів загальмувався, перед росіянами замаячила перспектива довгого зимового сидіння в спаленому місті. Комунікації московського війська в будь-який момент могли бути відрізані козацькими загонами з Седнева, Остра чи інших непідкорених повстанських осередків. Окрім проблеми забезпечення війська провіантом, неспроможність Г. Ромодановського із великою потугою деблокувати московську залозу в Чернігові, призвела б до падіння

морального духу ратних людей і, як наслідок, могла б стати причиною здачі залоги повстанцям. Це б у свою чергу ще більше понизило дух війська Г. Ромодановського й додало б впевненості повсталим. Отож у воєводи були всі підстави шукати шляхи до компромісу. Г. Ромодановський прийняв пропозицію розпочати переговори й надіслав до Д. Ігнатовича своїх посланців – рейтарського полковника Ф. Зикова та Рибенського [5, с.88].

У листі Д. Ігнатовича до Л. Барановича, датованого 26 вересня, сіверський гетьман повідомляв, що він зі Стародубським полковником П. Рославченком, порадившись з полками «*сее стороны Днѣпра*», був згодний замиритися з московським царем на умовах підтвердження вольностей за переяславськими статтями Б. Хмельницького, причому російські ратні люди мають бути виведені з Чернігова, Переяслава і Ніжина. У разі відмови козаки заявляли готовність умерти за свої вольності [5, с.64-65]. 28 вересня Л. Баранович, перебуваючи в Новгороді-Сіверському, ще не мав відомостей про укладання миру [5, с. 66-67]. Лише 9 жовтня Д. Ігнатович повідомив владу про укладання мирного договору з Г. Ромодановським на вищезазначених умовах [5, с.65]. Наступного дня з Чернігова до Москви була відправлена делегація українських представників, котрі мали підтвердити перехід під російське підданство Д. Многогрішного і П. Рославченка [5, с. 88,94]. Лише після цього відбулася особиста зустріч Д. Многогрішного з Г. Ромодановським. Останній, зібравши усе своє військо і обоз, полишив Чернігів й 15 жовтня почав перевозитись із військом через Десну під Виблями [5, с. 98]. Далі воєвода прийшов під містечко Солтикова Дівиця, де в нього відбулася зустріч із Д. Ігнатовичем, під час якої між боярином і гетьманом був вчинений мир «вдругорядь» [5, с. 88]. Після цього Г. Ромодановський пішов на з'єднання з воєводою Г. Куракіним, що «*чинил промысл*» над містами, непідвладними цареві [5, с. 142]. Судячи з напрямку руху, московські воєводи збиралися атакувати Срібне або Ромни, а потім, ймовірно, йти на Гадяч та інші фортеці Полтавщини. Однак не так сталося, як гадалося, рухаючись по території Прилуцького полку, війська Г. Ромодановського під Гайвороном зіткнулося з ордою та загонами Г. Дорошенка й було вимушене укріпленим обозом з боями відступати до Путивля [7, с. 83; 21, с. 761-762]. На цій ноті закінчилася «Черкаська війна», як вона називалася в тогочасних російських документах.

На Глухівській раді гетьману Д. Ігнатовичу та старшині не вдалося відстояти пункт про вивід російських залог з Чернігова, Ніжина та Переяслава. В якості «компенсації» Чернігів як місто, постраждале від військових дій, було звільнене від усіх податків і повинностей на 7 років [21, с. 810].

1. Алмазов А.С. Политический портрет украинского гетмана Ивана Самойловича в контексте русско-украинских отношений (1672 – 1687 гг.). Москва : 2012. 285 с.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : у 15 т. СПб. : Тип. П. А. Кулиша, 1861. – 6 + 604 + 131 + 22 с.

3. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : у 15 т. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1867. Т. 5. VIII+ 335 с.

4. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : у 15 т. СПб. : Тип. Эдуарда Праца, 1869. Т. 6. IV+ 6+280 с.

5. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : у 15 т. СПб. : Тип. В.В. Пратц, 1872. Т.7. 398 с.+ 6 предисл.

6. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией : у 15 т. СПб. : Тип. В.В. Пратц, 1873. Т. 8. 10+400+ 23 с.

7. Величко С. В. Літопис. Т. 2. / Пер. з книжної української мови, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич.– Київ : Дніпро, 1991. 642 с.

8. Дворцовые разряды. Т.3. С 1645 по 1676 г. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1852. 841 с.
9. Эйнгорн В. О сношениях малороссийского духовенства с московским правительством в царствование Алексея Михайловича. Москва : Универс. тип., 1890. 1104 с.
10. Ігнатенко І. До питання про чисельність московських військ, що брали участь у російсько-українській війні 1668 р. // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка. 16 жовтня 2015 р. Ніжин: НДУ ім. М. Тоголя, 2015. С.180-189
11. История Русовъ или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. Москва : Въ Университ. Тип., 1846. V с.+262 +45с.
12. Карнабед А.А. Отчет об охранных архитектурно-археологических исследованиях в 1977-1978 годах. Открытый лист № 125/176 от 01.07.77 г. Чернигов : 1979. 27 ар. // НАІЗ «Чернігів стародавній». Інв. № КН – 576/1. Дф – 435.
13. Костомаров Н. И. «Руина», «Мазепа», «Мазепинцы» Исторические монографии и исследования. (Серия «Актуальная история России»). Москва : «Чарли», 1995. 800 с.
14. Лѣтопись или описаніе краткое знатнѣйшихъ дѣйствъ и случаевъ, что въ которомъ году дѣялось въ Украины малороссійской обѣихъ сторонъ Днѣпра и кто именно когда гетманомъ былъ козацкимъ (1506 – 1737) // Сборникъ лѣтописей, относящихся къ исторіи Южной и Западной Руси изданный комиссіею для разбора древнихъ актовъ, состоящей при Киевскомъ, Подольскомъ и Волынскомъ Генераль-Губернаторѣ. Киев : Типографія Г. Т. Корчакъ-Новицкаго, Михайлов. ул., собств. Домъ, 1888. 128 с.
15. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки / пер. із староукр. – Київ: Т-во «Знання» України, 1992, 192 с.
16. Літопис Самовидця. Видання підготував Я. І. Дзира. – Київ: «Наукова думка», 1971. 208 с.
17. Малов А.В. Московские выборные полки солдатского строя в начальный период своей истории. 1656 – 1671 г. Москва : «Древлехранилище», 2006. 624 с.
18. Переписна книга Чернігова 1666 р. / підготовка до друку, передмова та примітки О. Коваленка, С. Мельника і В. Сапона. // Сіверянський літопис. 1997. № 3. С. 167 – 181.
19. Переписні книги 1666 року. / Приготував до друку і зредагував В.О.Романовський. Київ : Облліт, 1933. 448 с.
20. Петровський М. Нариси історії України XVII – початку XVIII століть (Досліди над літописом Самовидця). Харків : Державне видавництво України, 1930. 454 с.
21. Полное собрание законов Российской Империи. Собрание Первое. Том I. 1649 – 1675 гг. Под редакцией М.М. Сперанского. СПб. : Тип. II Отделения Собственной Его Императорского Величества Канцелярии, 1830. 1072 с.
22. Поход Сигизмунда III в Россию (1609-10) // Русская историческая библиотека, издаваемая археографическою комиссіею. СПб : 1872. Т.I. С.428-720.
23. Преснухин М. О гранате с «газой зловонной» // Император. Военно-исторический альманах. 2000. № 1. С.41.
24. Рігельман О.І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / Вст. ст., упор. та примітки П.М.Саса, В.О.Щербака. Київ : Либідь, 1994.768 с.;іл. («Пам'ятки історичної думки України»).
25. Рубан В. Краткая летопись Малая России. СПб : 1777. – 242 с.
26. Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссіею. Т.21, СПб : Тип. Главного Управления Уделов, 1907. 994 с.
27. Симоновский П. Краткое описание о козацком малороссийском народе и о военных его делах, собранное из разных историй иностранных, немецкой – Бишенга, латинской – Безольди, французской – Шевалье и рукописей русских, чрез бунчукового товарища Петра Симоновского, 1765 года. Москва : В Университетской тип., 1847. 160 с. URL : <http://litopys.org.ua/symon/sym02.htm> (дата звернення: 03.06.2018).

28. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко. Політичний портрет : наукове видання. Київ : Темпора, 2011. 632 с.

29. Смолій В.А. Степанков В.С. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.) Київ : Видавничий дім «Альтернативи», 1999. 352 с.

30. Черниговская летопись / Южнорусские летописи, открытые и изданные Н. Белозерским / перевидана з осучасненням правопису за правилами російської мови у журналі Архіви України. 1989. №5. С. 56-74. URL : <http://litopys.org.ua/chernlet/chern01.htm> (дата звернення: 03.06.2018)

31. Чухліб Т. Гетьман Петро Дорошенко та його політика умиротворення Московського царства // Гетьман Петро Дорошенко та його доба в Україні: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, приуроченої до 350-ї річниці початку гетьманування Петра Дорошенка. 16 жовтня 2015 р. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2015. С.58 – 71.

32. Pulaski K. Pierwsze lata publicznego zawodu Adama Kisiela (1627 – 1635) // Ejusdem. Szkice i poszukiwania historyczne. – Kraków : 1887. S. 216 – 220.

Игнатенко Игорь Михайлович

Последний бой Черниговской крепости

Статья посвящена анализу событий, происшедших в Чернигове во время русско-украинской войны 1668. Хронологически она охватывает период от взятия в осаду украинскими повстанцами российского гарнизона в феврале 1668 до заключения мира с россиянами в октябре того же года. Также в работе рассмотрена роль черниговского полковника Демяна Игнатовича Многогрешного в ходе этих событий. Ключевые слова: Черниговская крепость, гетман Д. Многогрешного, русско-украинская война 1668.

Ihnatenko Ihor Mikhailovich

The last battle of Chernihiv fortress

The article is devoted to the analysis of the events that took place in Chernihiv during the Russian-Ukrainian War of 1668. Chronologically, it covers the period from the siege by the Ukrainian insurgents of the Russian garrison in February 1668 until the conclusion of peace with Russians in October of that year. Also, the role of Chernihiv colonel Demyan Ihnatovich Mnohohryshny in the course of these events is considered in the paper. Key words: Chernihiv fortress, Hetman D.Mnohohryshny, Ukrainian-Russian war 1668.

